

АРХЕОЛОГІЯ

УДК 902.2(477.85) „2015/2016”

**Сергій ПИВОВАРОВ, Віталій КАЛІНІЧЕНКО,
Микола ІЛЬКІВ**

ДОСЛІДЖЕННЯ ЧОРНІВСЬКОГО ГОРОДИЩА ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIII ст. У 2015-2016 рр.

У статті проведено аналіз предметів матеріальної та духовної культури, виявлених під час археологічних досліджень Чорнівського городища першої половини XIII ст. у 2015-2016 рр. Автори подають їх детальну характеристику та класифікацію. Виявлені матеріали уточнюють хронологічні рамки існування Чорнівського городища та дозволяють з нових позицій розкрити його значення для економічного, суспільного і культурного розвитку давньоруського населення регіону.

Ключові слова: Буковина, Чорнівське городище, матеріальна культура, духовна культура, предмети озброєння, класифікація.

**Сергей ПИВОВАРОВ, Виталий КАЛИНИЧЕНКО,
Николай ИЛЬКИВ**

ИССЛЕДОВАНИЯ ЧЕРНОВСКОГО ГОРОДИЩА ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XIII в. В 2015-2016 гг.

В статье осуществлен анализ предметов материальной и духовной культуры, обнаруженных во время археологических исследований Черновского городища первой половины XIII в. в 2015-2016 гг. Авторы подают их подробную характеристику и классификацию. Обнаруженные материалы уточняют хронологические рамки существования Черновского городища и позволяют с новых позиций раскрыть его значение для экономического, общественного и культурного развития древнерусского населения региона.

Ключевые слова: Буковина, Черновское городище, материальная культура, духовная культура, предметы вооружения, классификация.

**Sergiy PYVOVAROV, Vitaliy KALINICHENKO,
Mykola IL'KIV**

**RESEARCHES OF CHORNIIVKA HILLFORT
OF THE FIRST HALF OF XIII century IN 2015-2016**

To one of the most studied ancient monuments watershed of the Upper Prut and Middle Dniester refers settlement (remnants of feudal fortified manor), which is located at a distance of 5 km south of the village Chornivka. In historiography, it is known as Chornivka hillfort. Study settlement began in 1999 and continues to date. According to a new period of excavations monuments significantly refined its planning, functional identity revealed some structures defined their chronology and dating, found more than a thousand individual finds.

In the Chornivka hillfort in 2015-2016 continued scientific research and rescue. The studies were found objects of material and spiritual culture, including the findings of ceramics, glass, ferrous and nonferrous metals, armaments, christian religious symbols, jewelry,, household items and more. Their comprehensive analysis and interpretation devoted to this publication.

The most numerous ceramic material submitted. This includes more than 100 pieces of kitchen and tableware, as well as two pieces of amphorae that ornamented lines. In the 2015-2016 was the significant amount of ferrous and nonferrous metals. Thus, traditional finds on the site is iron locks, details of their mechanisms and keys. In the above period were found one whole and one fragmented locks, fragmented mainspring with a loop and a fragment of the mainspring. They date back to the XII-XIV centuries. Also, during the research Chornivka hillfort were found other household items. To them we primarily refer iron key, chisel, sickle fragment, 3 nails cap of the broad and rectangular rod. In 2015-2016 were discovered quite important finds of armaments as far, close combat and outfit rider and horse. Traditional in Chornivka hillfort is finds arrowheads. During this period, 20 arrowheads were found. Arms close combat from Chornivka

hillfort of research 2015-2016 represented the tip of the spear. Also on the site were found apparently hauberks rings. Traditional for Chornivka hillfort is finds items outfit rider and the horse. thus, in 2015-2016 were found, obviously, two buckles and cingulate sets 2 parts. In the 2015-2016 biennium found a significant number of products from nonferrous metal. For example, these include a bronze fibula, treasure bronze wire rings bronze bead, a piece buckle book clasp, two bronze bracelets with ornaments and fragments of glass bracelets 4. Both important and rare finds from the settlement have rings. In the 2015-2016 biennium found one piece of the ring. From it remained only a shield with two side projections.

Quite interesting finding, which occurred on Chornivka hillfort in the 2015-2016 biennium., are round, flattened, small weight lead with a round hole in the middle. Traditional for Chornivka hillfort is finds things Christian religious symbols. The most important things that happened in 2015-2016, is attributed fragmented cross-encolpion.

Thus, the result of research of Chornivka hillfort in the 2015-2016 biennium was found a number of items of historical and cultural significance. Findings clarify somewhat chronological framework attractions existence and allow new positions reveal its importance for economic, social and cultural development of ancient population of the region. The resulting material makes it possible to start preparing a new, radically different from the previous editions of the Chornivka hillfort first half of the XIII-th century and its place in the past medieval Bukovina.

Keywords: Bukovina, Chornivka hillfort, material culture, spiritual culture, weapons, classification.

Територія межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра є одним із унікальних регіонів в контексті вивчення матеріальної та духовної культури населення, яке тут мешкало. Особливо важливим та, водночас, недостатньо вивченим на сьогодні періодом в історії регіону є XII-XIII ст., тому дослідження пам'яток зазначеної епохи є актуальним

та необхідним. Помітно велике значення у цьому контексті відіграє вивчення давньоруських городищ в регіоні, яких нараховується близько трьох десятків. Серед них на особливу увагу заслуговують ті городища, матеріальна культура яких була надзвичайно різноманітною та, в певній мірі, унікальною, що й зумовило їх статусність та значення для реконструкції процесів і подій середньовічного минулого регіону.

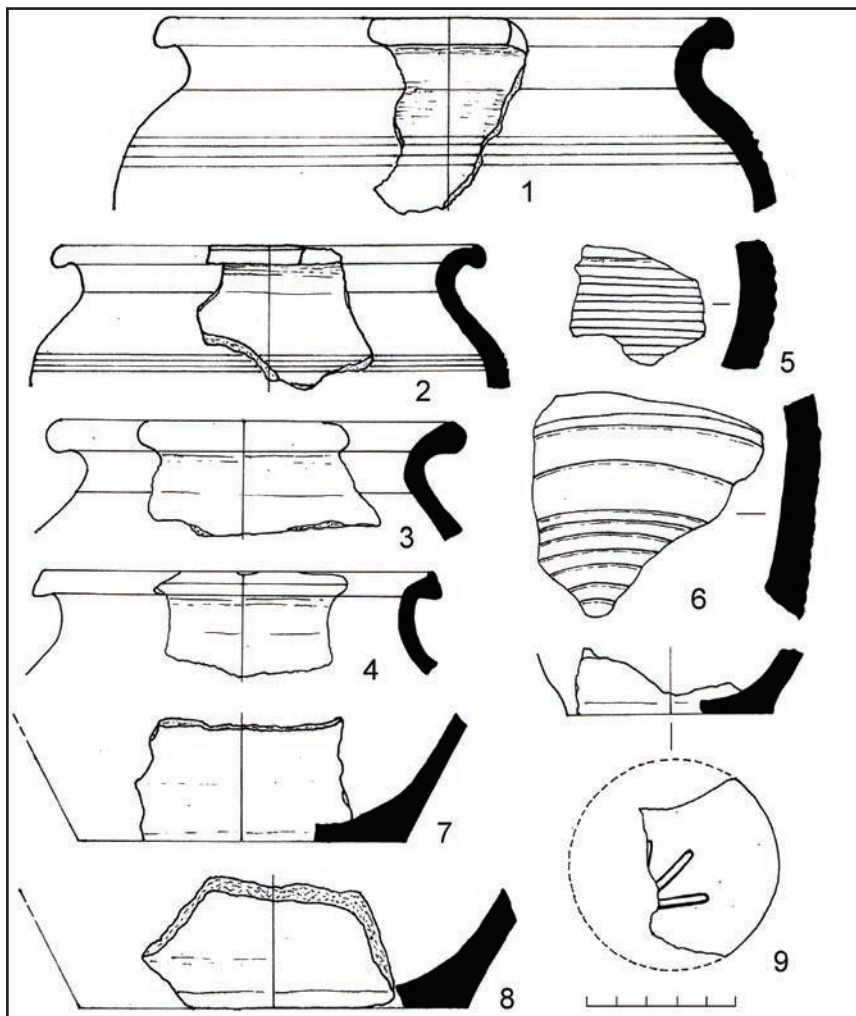
До однієї з таких пам'яток належить Чорнівське городище, яке розташоване за 5 км на південь від с. Чорнівка, у Садгірському лісі, на лівому березі р. Мошків, в уроч. Спринчени. Городище відкрив відомий вітчизняний археолог Б. Тимошук, розкопував його в 1977-1978 рр. і відніс до категорії феодальних замків [61, с. 105-113]. У 1982 р. розвідкові розкопки на городищі проводив М. Філіпчук [63]. Протягом 1985-1986 рр. археологічна експедиція Чернівецького державного університету під керівництвом Л. Михайлини поновила роботи на пам'ятці. У результаті розкопок було з'ясовано планування житлово-оборонних клітей, виявлено та досліджено рештки кам'яного фундаменту дерев'яної споруди та вивчено декілька поховань, розташованих біля неї [33, с. 66-67]. Із 1989 по 1994 рр. на пам'ятці проводилися розкопки під керівництвом І. Возного, на основі чого автор стверджував, що в другій половині XII – першій половині XIII ст. на городищі функціонували 32 оборонні кліті-зруби, 18 житлово-господарських зрубів, двоповерхове житло феодала на кам'яному фундаменті, землянка і оборонна вежа. Проте, такі висновки виявилися поспішними, оскільки значна площа пам'ятки залишилася недослідженою, а чимало знахідок – втраченими. З огляду на те, що Чорнівське давньоруське городище є унікальною для регіону пам'яткою, яка містить велику кількість предметів матеріальної та духовної культури XII-XIII ст., з 1999 р. археологічна експедиція ЧНУ ім. Ю. Федьковича під керівництвом С. Пивоварова продовжила його вивчення.

За новий період дослідження пам'ятки уточнено її планування, з'ясовано функціональну приналежність окремих

споруд, визначено їхню хронологію та датування, виявлено понад тисячу індивідуальних знахідок (серед них два скарби). Результати досліджень городища опубліковано авторами у ряді статей [19, с. 20-35; 22, с. 34-46; 37, с. 243-255; 38, с. 154-159; 39, с. 70-80; 40, с. 351-353; 41, с. 217-230; 42, с. 133-141; 43, с. 43-49; 44, с. 247-257; 45; 46; 47, с. 195-201; 48, с. 44-45; 49, с. 7-8; 50, с. 38-46; 51, с. 39-55; 52, с. 7-12; 53, с. 25-28; 54, с. 198-213; 55, с. 7-35]. Знайдений матеріал настільки значимий, що потребує спеціального подальшого дослідження, яке дозволить у повній мірі розглянути матеріальну та духовну культуру мешканців Чорнівського городища в епоху середньовіччя.

На Чорнівському городищі, яке систематично грабується «чорними археологами», у 2015-2016 рр. продовжилися науково-рятивні розвідки. У результаті досліджень було виявлено предмети матеріальної та духовної культури, серед яких знахідки з кераміки, скла, чорного та кольорового металу: предмети озброєння, християнської культової символіки, прикраси, предмети побуту тощо. Їхньому всебічному аналізу й інтерпретації присвячена дана публікація.

Найбільш багаточисельно представлений керамічний матеріал. До нього відносяться більше 100 фрагментів кухонного та столового посуду. Він представлений вінцями, боковими стінками та денцями. За формами вінець, згідно класифікації М. Малевської, горщики з Чорнівського городища можна поділити на кілька типів [31, с. 3-14]. Тип I представлений 2 фрагментами (рис. 1, 2). Розміри фрагментів даного типу становлять 6,6×5,5 см (рис. 1, 1) та 4,8×5,5 см (рис. 1, 2), відповідно. Вінця відігнуті назовні із заокругленим, загнутим всередину краєм, як жолобок для покритишки. На вінцях наявний орнамент у вигляді врізних горизонтальних ліній. Аналогічні фрагменти горщиків даного типу поширені на усій території Русі. Датуються вони XI-XIII ст. [31, с. 6-8]. Показовим є те, що подібний тип горщиків був виявлений у Києві у житлі, яке датується 1240-ми рр. [23, с. 416]. Тип II представлений вінцем, який має розміри 6,1×3,5 см

Рис.1. Фрагменти керамічного посуду з Чорнівського городища першої половини XIII ст.

(рис. 1, 4). Фрагмент характеризується короткою, вигнутою, чітко вираженою (похилою) шийкою. Профіль вінчика короткий, різко відігнутий назовні, край його косо зрізаний і має більш загострену форму. Орнаментація на фрагменті не простежується. М. Малевська виділяє подібний керамічний 12

матеріал в окремих «галицький» тип, який був характерний лише для території Галицько-Волинського князівства [31, с. 8]. У вінчику з Чорнівського городища присутні домішки піску та слюди. Даний тип датується XII-XIII ст. Аналогічні фрагменти кераміки даного типу відомі фактично з більшості пам'яток Галицько-Волинського князівства, зокрема з Галича, Пліснеська, Ленківців на Пруті, з території Волині тощо [31, с. 8]. Тип IV представлений 1 фрагментом вінця (рис. 1, 3). Розміри його становлять 8×3,5 см. Дана група керамічного матеріалу є доволі рідкісною. Їх характерною особливістю є простий вінчик з округлим чи косо зрізаним краєм. З внутрішньої сторони є невелике заглиблення. Орнамент відсутній. Варто відмітити хорошу якість тіста та випалу, майже без домішок, із незначним включенням дрібного слюдиного піску. Кераміка даного типу слугувала в основному столовим посудом. Хронологічно вона датується кінцем XII-XIII ст. і є у порівнянні менш чисельною та відома з Галича, Пліснеська, Луки-Врублівецької, Ленківців на Пруті та інших давньоруських пам'яток [31, с. 8-14].

На Чорнівському городищі були виявлені також фрагментовані денця. Розміри їх наступні: 4,1×7,5 см (рис. 1, 7), 4×8,3 см (рис. 1, 8) й 1,7×6,1 см (рис. 1, 9). На одному з фрагментів наявне клеймо, у вигляді 3 ліній, які, ймовірно, з'єднуються в центрі (рис. 1, 9). Схожі клейма, очевидно, варто віднести до групи E (вид EIV, 2) за класифікацією В. Гупало – клейма у вигляді літер. На денці з Чорнівського городища зображена, скоріш за все, буква „Ж”. Аналогічні клейма є відносно рідкісними й відомі з керамічних комплексів Ленківецького городища, поселення Коршів, Луцька, Водяньського городища тощо [61, рис. 12, 3; 11, с. 31-45]. Окрім того, до керамічних виробів з городища слід віднести два фрагменти амфор, які орнаментовані врізними лініями. Розміри їх становлять 7,2×7,6 см (рис. 1, 6) та 3,7×4,3 см (рис. 1, 5).

У 2015-2016 рр. було виявлено значну кількість виробів з чорного та кольорового металів. Так, традиційними знахідками на городищі є залізні замки, деталі їх механізмів, а також ключі. У вищевказаний період були знайдені один цілий, один

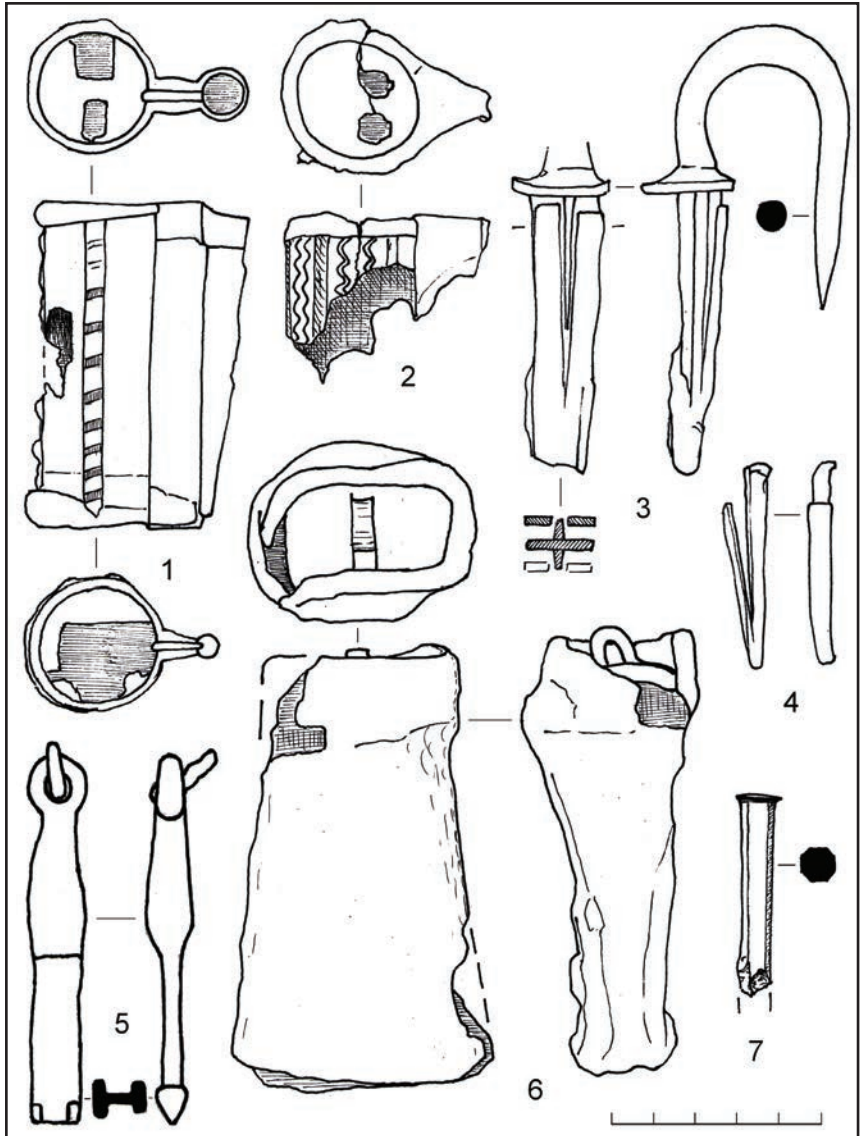

Рис.2. Предмети побутового призначення з Чорнівського городища першої половини XIII ст.

фрагментований двоциліндрові висячі замки, фрагментована пружина з петлею та фрагмент пружини. Збережений цілий замок є залізним, коризованим, пошкодженим, орнаментований на широкому циліндрі паралельними лініями з хвилястими виступами на боковому ребрі широкого циліндра (рис. 2, 1). Виявлений поблизу кліті № 6 (за нумерацією І. Возного). Верхня петля відсутня. Натомість наявні отвори для кріплення скоби. Загальна висота виробу – 7,8 см; найбільша ширина – 5,3 см; діаметр більшого циліндра – 3,2 см; діаметр меншого циліндра – 1,2 см. За класифікацією замків, здійсненою Б. Колчіним на основі матеріалів з Новгороду, знахідка з Чорнівського городища відноситься до типу В [10, с. 144-149; 16, с. 14-15]. Так, в кінці XII ст. отримали своє поширення нові модифікації даного типу, а механізм самого замка став більш складним. Замки типу В відрізняються від попередніх типів тим, що отвір для ключа розміщений в денці великого циліндра. Замки такого типу були поширені з кінця XII до початку XV ст. і відомі на багатьох давньоруських пам'ятках. Аналогії їм знаходимо в Колодяжині [67, с. 57-130], Ізяславлі [35, с. 93-99], Рязані, Райковецькому городищі [13, табл. X], Білоозері, Новгороді та інших пам'ятках. Другий замок також залізний, фрагментований (збереглася лише верхня частина й широкий циліндр), коризований (рис. 2, 2). Виявлений поблизу кліті № 21. На широкому циліндрі наявний орнамент із подвійно хвилястих та похилих паралельних ліній. На широкому циліндрі наявні два отвори. Діаметр широкого циліндра – 3,5 см. За класифікацією замків Б. Колчіна, знахідка з Чорнівського городища відноситься до типу Б, який датується XII – серединою XIV ст. [10, с. 144-149; 16, с. 14-15]. Із середини XIII ст. вони повністю витіснили замки типу А та мали більш складну конфігурацію пазів для ключа. Такі замки часто зустрічаються в матеріалах поселень та могильників домонгольського періоду. Окрім того, було знайдено фрагментовану пружину з петлею (рис. 2, 3). Виявлений предмет у кліті № 30. Значний інтерес являє собою пружина, яка розділена

на 4 секції та має хрестоподібну форму штифта для кріплення його у широкому циліндрі. Довжина виробу – 10,8 см; найбільша ширина петлі – 4,3 см; висота петлі – 3,7 см; діаметр стержня петлі – 0,9 см; розміри пружини – 1,8×1,2 см. Враховуючи конструктивно-морфологічні параметри, форму пружини від замка та аналогії з інших пам'яток Русі, можна припустити, що даний виріб є фрагментом двоциліндрового навісного замка типу Б. Захисні щитки останніх мали в багатьох випадках хрестоподібний отвір для ключа на нижній частині широкого циліндра. Датується цей різновид XII – серединою XIV ст. Також на городищі, у кліті № 27 був знайдений фрагмент пружини від двоциліндрового навісного замка, який є окаленим (*рис. 2, 4*). Його загальна довжина – 4,7 см; ширина однієї секції пружини – 0,5 см. Враховуючи стан збереженості виробу, не можна точно сказати, чи були ще 3 секції в пружини, чи ні. Це в свою чергу ускладнює його типологізацію. Загалом, можна припустити, що вищеописана деталь замка відноситься до типу Б чи В, які датуються в межах XII-XIV ст. У районі кліті № 28 був знайдений ключ від навісного циліндричного замка з отвором та фрагментом кільця для підвішування (*рис. 2, 5*). Він залізний, коризований. Довжина – 8,5 см; довжина до верхньої петлі – 8,8 см; ширина – 1,2 см; товщина верхньої частини – 1,1 см; нижньої – 0,4 см; зовнішній діаметр отвору – 1,2 см; внутрішній – 0,6 см; діаметр основи – 0,4 см. Маса знахідки – 24 г. За класифікацією ключів Б. Колчіна, знахідка з Чорнівського городища відноситься до типу Г, який датується другою половиною XII-XIV ст. Ключі цього типу характеризуються звичайною лопаттю, плоским стержнем, товщина якого відповідала розміру щілини між щитками, що прикривали ключовий отвір на денці циліндра. Аналогічні ключі відомі на багатьох пам'ятках давньої Русі [64, *рис. 52, 2*].

Однією з найбільш цікавих знахідок на городищі за останні роки є залізне ботало з петлею для підвішування до шиї худоби (*рис. 2, 6*). Воно було знайдене неподалік кліті № 6. Виріб є дещо пошкодженим у верхній та нижній частинах. Загальна висота

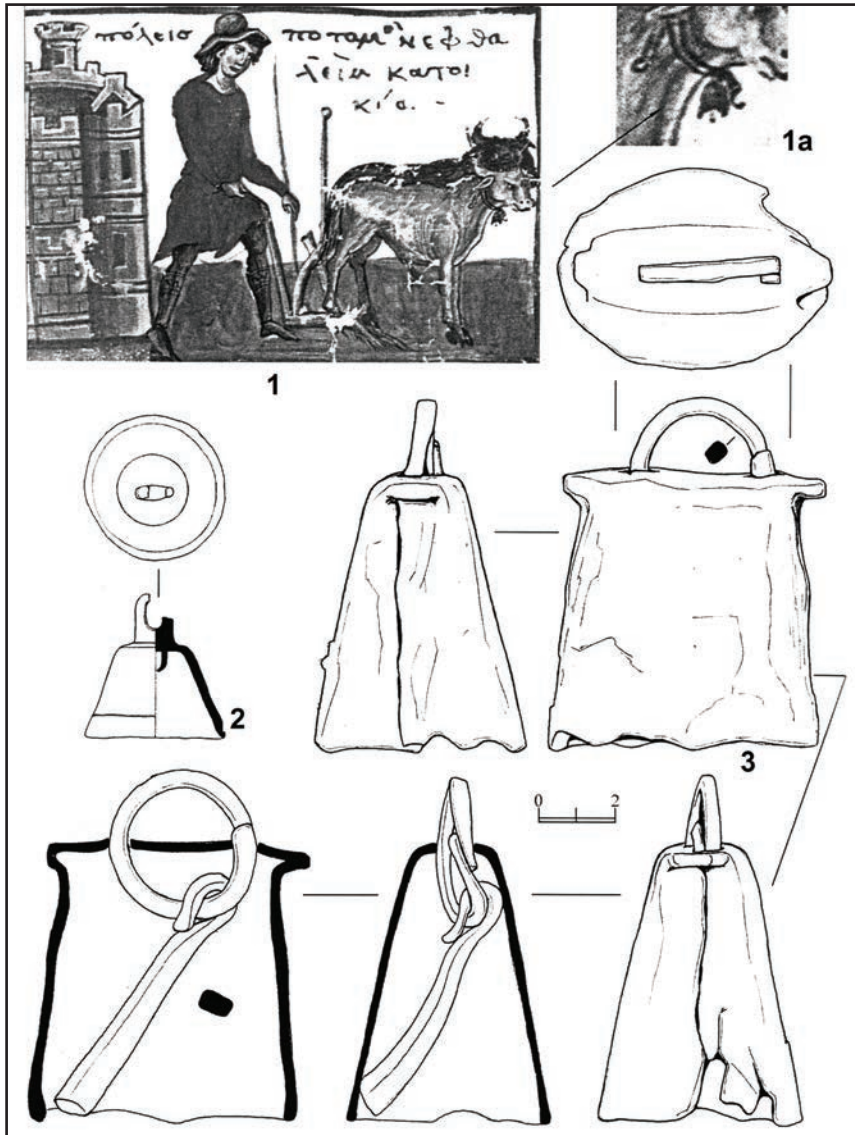

Рис.3. Середньовічні ботала з городища Ескі-Кермен (2, 3) і візантійська мініатюра XII ст. із зображенням великої рогатої худоби (1) і ботала (1a) – за А. Айбаїним, Е. Хайредіновою

знахідки – 10,5 см; розміри верхньої частини – 4,5×3,5 см; розміри нижньої частини – 6,3×2,5 см. Відзначимо, що подібного типу речі є нечастою знахідкою на пам'ятках давньоруського часу. За аналогічними виробами з Новгороду, ботало з Чорнівського городища датується у межах XII-XIV ст. Б. Колчін припускає, що вони виготовлялися з заліза, а з зовнішньої сторони покривалися міддю [26, с. 75-76]. Іншим цікавим аспектом є те, що схожі ботала були виявлені на городищі Ескі-Кермен у шарі пожежі другої половини XIII ст. (рис. 3). Одне з них, також залізне, було виявлене в садибі № 5. А. Айбабін й Е. Хайредінова зазначають, що залізні ботала є дуже поширеною знахідкою на візантійських пам'ятках середньовічного часу (рис. 3, 3) [1, с. 393-414]. Відомі вони починаючи з раннього середньовіччя. Схоже ботало було виявлене у Херсоні в комплексі 3, і датується XIII ст. Окрім того, вчені припускають, що залізні ботала використовувалися для великої рогатої худоби, в той час як бронзові – для малої [1, с. 396]. На візантійських мініатюрах кінця XI – XII ст. є зображення тварин, ймовірно, волів, на шиях яких висять закріплені на ремінці масивні ботала (рис. 3, 1, 1a) [1, с. 410, рис. 10]. Аналогічні вироби використовувалися і на Русі, хоча археологічних знахідок їх відомо небагато.

Поблизу кліті № 27 був знайдений фрагмент невеликого зубила (рис. 2, 7), який у перетині має форму 8-кутника та пошкоджений у нижній частині. Верхня частина помірно сильно спрацьована. Розміри знахідки: загальна висота – 4,9 см; діаметр стержня – 0,7×0,8 см. Аналогічні зубила в регіоні відомі зі слов'янських пам'яток. Вони були масивніші. Невеликий розмір виробу вказує на те, що останній міг використовуватися як складова ювелірного інструментарію.

До сільськогосподарського інвентарю варто віднести фрагмент серпа, виявлений поблизу кліті № 2 (рис. 4, 1). Виріб пошкоджений. На краю загостреного леза наявний сплюснутий кінець. Розміри знахідки: 16,2×2,1×0,4 см. Значна пошкодженість виробу не дозволяє здійснити його типологізацію, але за схожими

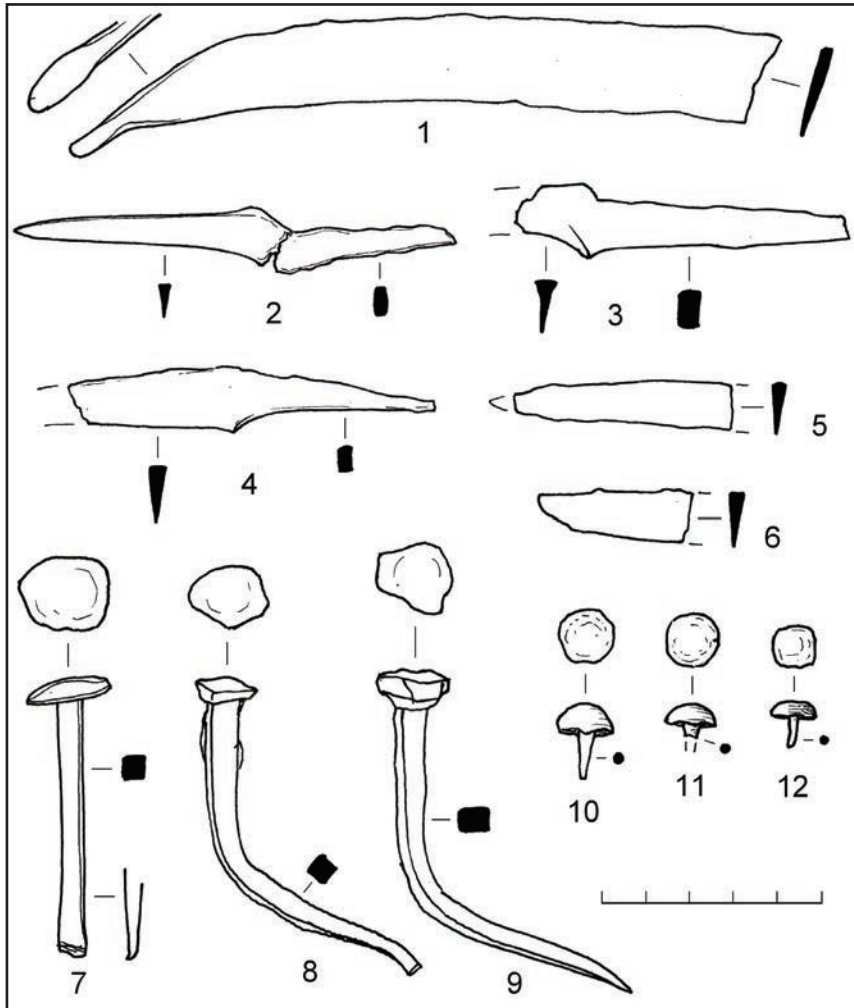

Рис.4. Металеві вироби з Чорнівського городища

знахідками з інших пам'яток Русі, можна припустити, що даний фрагмент типовий для XII-XIV ст. Під час досліджень городища також були виявлені 5 фрагментованих залізних ножів. Деякі з них окалені і сильно сточені. Розміри їх наступні: $10 \times 1,2 \times 0,3$ см (рис. 4, 2), $8,2 \times 1,4 \times 0,4$ см (рис. 4, 4), $7,6 \times 1,6 \times 0,5$ см (рис. 4, 3),

4,9×1×0,3 см (рис. 4, 5) і 3,5×1,2×0,4 см (рис. 4, 6). Вони відносяться до кухонних, для яких характерна пряма ручка, вісь якої проходить паралельно прямій спинці клинка. Співвідношення товщини спинки до ширини леза – 1:5-1:6. За класифікацією Б. Колчіна, ножі, виявлені на Чорнівському городищі, відносяться до типу Б (XII-XIII ст.) [16, с. 17-19]. Аналогії подібним ножам широко представлені на давньоруських пам'ятках [10, с. 141-144]. Знайдені вони в Дорогобужі, Губині, городищі в с. Слобідка [34, с. 101-103], Ізяславлі, Галичі, Києві, Райковецькому городищі, Золотаревському поселенні [5, с. 92-94] тощо.

Під час досліджень городища поблизу кліті № 6 було знайдено 3 цяхи із широкою шляпкою та чотиригранним стержнем (рис. 4, 7-9). Цяхи деформовані, пошкоджені та окалені. Загальна висота першого з них – 6,3 см; діаметр шляпки – 1,7×2 см; профіль загостреного стержня – 0,5×0,5 см (рис. 4, 7). Другий цях має зігнутий стержень. Його висота – 9,5 см; діаметр шляпки – 1,7×1,4 см; профіль стержня – 0,6×0,6 см (рис. 4, 8). Третій цях, також із зігнутим стержнем, має довжину 10,5 см, діаметр шляпки – 1,6×1,4 см; профіль стержня – 0,6×0,4 см (рис. 4, 9). Аналогічні цяхи виявлені на багатьох пам'ятках XII-XIII ст., а саме: Пліснеську, Губині [10, с. 215-216], Гродно, Новгороді, Старій Рязані, літописному Возвяглі [29, с. 59-61], Ростиславлі [3, с. 81-92], Лучеську [60, рис. 81, 13], на Золотаревському поселенні [5, рис. 40, 1-37], Новогрудку [21, рис. 8, 7], Волковиську, Білоозері, на городищі Слобідка, на поселенні Лісковому [10, с. 215-216] тощо. Окрім того на городищі були виявлені 3 маленькі залізні та 1 бронзовий цяхи, очевидно, застібки скринь або деталі палітурок книг. Довжина першого з них – 1,8 см; діаметр шляпки – 1,3 см (рис. 4, 10); довжина другого – 0,8 см; діаметр шляпки – 1,2 (рис. 4, 11); довжина третього – 1,1 см; діаметр шляпки 0,9-1 см (рис. 4, 12). Останній цях відмінної збереженості має довжину 1,2 см; діаметр шляпки – 0,9 см; маса виробу – 1,8 г (рис. 7, 5).

У 2015-2016 рр. були виявлені досить важливі знахідки предметів озброєння як дальнього, ближнього бою, так і

спорядження вершника та коня. Традиційними для Чорнівського городища є знахідки наконечників стріл. У зазначений період було знайдено 20 наконечників лучних стріл.

Перший наконечник стріли (*рис. 5, 1*) був виявлений у районі кліті № 20. Він залізний, деформований, пошкоджений відсутністю нижньої частини. Розміри виробу наступні: довжина наконечника повністю – 4 см; довжина від проникаючого загострення до кінця зламаного черешка – 3,1 см; до початку черешка – 2,1 см; товщина проникателя – 0,3 см, найбільша ширина – 3,4 см. Довжина лівого шипа – 2,2 см; довжина до деформації (зігнутої) лівого шипа – 1,3 см; довжина зігнутої частини – 1,1 см; товщина лівого шипа – 0,1-0,2 см; довжина правого шипа – 2,4 см; довжина до деформації (зігнутої) правого шипа – 1,4 см; довжина зігнутої частини – 1,1 см; товщина правого шипа – 0,1-0,2 см; товщина збереженого черешка – 0,3 см; маса – 3,7 г. Враховуючи значну пошкодженість наконечника, визначити його тип доволі складно за відсутності нижньої частини – втулки або черешка. Тому, можна припустити, що якщо наконечник був втульчастий, то він, за типологією О. Медведева, відноситься до типу 2 – двушипні втульчасті, а якщо черешковий – то до типу 29 – двушипні без упора або типу 30 – двушипні з шийкою та упором [32, с. 44-45]. Враховуючи кореляцію форми наконечника та аналогічні знахідки з Чорнівського городища й інших давньоруських пам'яток, хронологічний діапазон їх побутування визначається XI – серединою XIII ст. Другий наконечник стріли (*рис. 5, 2*) був знайдений на центральній площадці городища. Він залізний, деформований, пошкоджений: відсутня нижня частина і шип. Розміри наконечника наступні: довжина наконечника повністю – 4,2 см; довжина до верхньої частини черешка – 2,1 см; ширина виробу – 1,5 см; довжина пошкодженого шипа – 2,5 см; товщина шипа – 0,1-0,2 см; товщина черешка – 0,4-0,5 см; маса – 3,7 г. Наконечник стріли аналогічний попередньому. За відсутності окремих важливих елементів, визначити його тип складно. Якщо наконечник був втульчастий, то це тип 2, якщо черешковий, то типи 29 або 30, відповідно [32, с. 44-45].

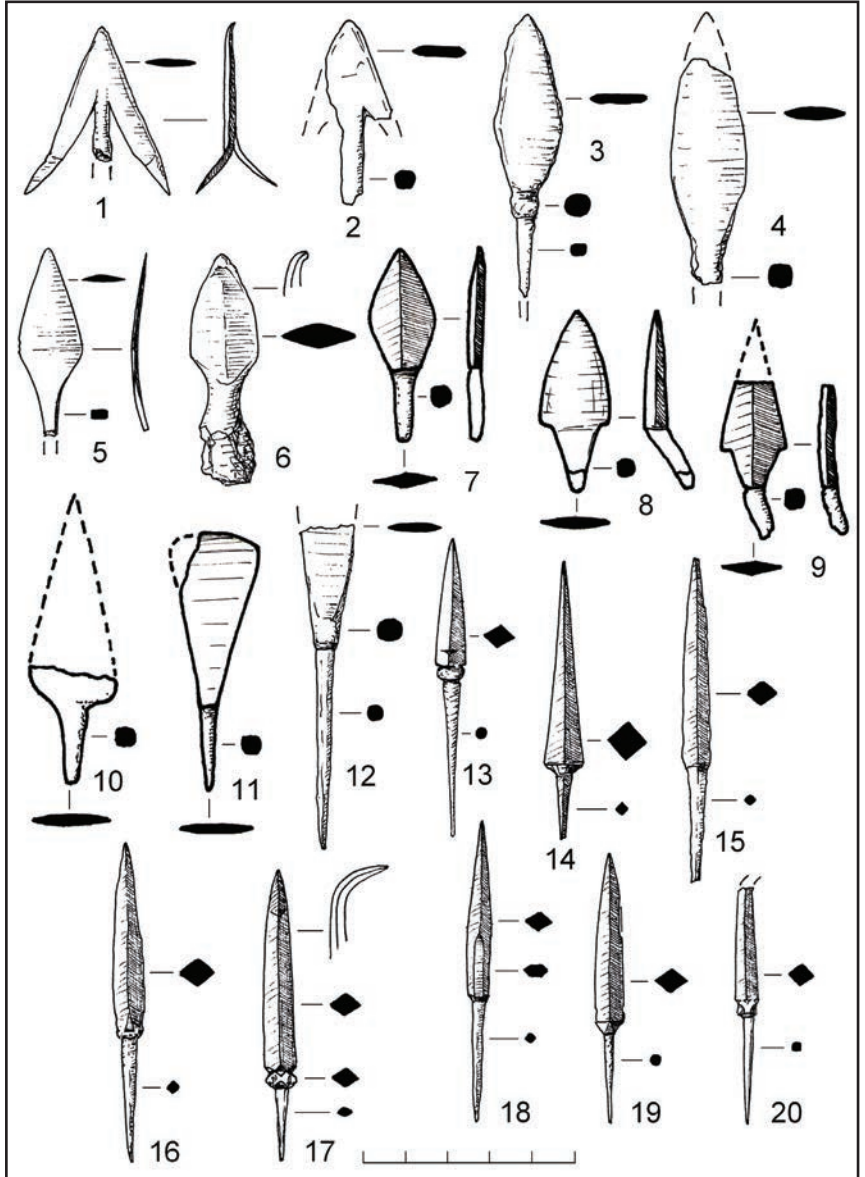

Рис.5. Наконечники стріл з Чорнівського городища першої половини XIII ст.

Наступний наконечник стріли (*рис. 5, 3*) був знайдений у північно-західній частині городища. Він залізний, пошкоджений (відсутня нижня частина черешка). Розміри наконечника наступні: довжина наконечника повністю – 6,6 см; довжина пера до верхньої частини упора – 4,3 см; довжина до верхнього кінця черешка – 4,9 см; довжина сторони – 2 см; довжина плечика – 1,7 см; товщина пера – 0,3 см; ширина пера – 1,5 см. Діаметр упора – 0,5×0,6 см; довжина черешка – 1,7 см; товщина черешка – 0,4 см; дещо деформований, лінія симетрії не простежується, маса – 6,1 г. За типологією О. Медведєва, він відноситься до типу 61, а саме гостролисті [32, с. 51-52]. О. Медведєв вважає, що наконечники даного типу, з подібними пропорціями були характерні для X-XVI ст. Якщо для північних територій Русі були характерні наконечники без упора, то для південних земель Русі, до котрих належала і територія Пруто-Дністровського межиріччя, характерними були наконечники з упором. Загалом у Східній Європі залізні гостролисті наконечники з'явилися ще в кінці I тисячоліття до н.е. і отримали широке поширення у I тисячоліття нашої ери у Прикам'ї. В цей період вони мали майже завжди плоский черешок, а з X ст. – круглий і квадратний. Тобто фактично даний тип був запозичений, модифікований та еволюціонований вже на землях Південної Русі. Спостерігаємо також взаємовпливи півночі та півдня Русі. Фактично до XIII ст. перо наконечника ставало довшим, а ширина його зменшувалася, що збільшувало його ефективність у пробиванні захисного обладунку. Найближчі аналогії даному наконечнику походять із Старої Рязані [15, с. 147], Княжої Гори [65, с. 158-174], Вишгорода, Новгорода, Старої Ладogi, Новогрудка, Колодяжина.

Четвертий наконечник стріли (*рис. 5, 4*) також був знайдений у північно-західній частині городища. Він залізний, коризований, пошкоджений у верхній частині пера. Розміри наконечника наступні: довжина наконечника повністю – 5,2 см; довжина до верхнього кінця черешка – 4,7 см; довжина сторони – 2,7 см; довжина плечика – 2,2 см; найбільша ширина пера – 1,8 см; товщина пера – 0,3-0,4 см; діаметр

упора – 0,6-0,7 см; лінія симетрії не простежується; маса виробу – 7,1 г. За типологією О. Медведєва, він відноситься, як і попередній, до типу 61, а саме гостролисті [32, с. 51-52].

Інший наконечник стріли (*рис. 5, 5*) був знайдений у північно-східній частині городища. Він залізний, сильно окалений, деформований. Розміри наконечника наступні: довжина наконечника повністю – 4,3 см; довжина до верхнього кінця черешка – 3,3 см; довжина сторони – 2,5 см; довжина плечика – 0,8 см; товщина окаленого пера – 0,1-0,2 см; ширина пера – 1,4 см; довжина черешка – 1,8 см; діаметр черешка – 0,2-0,5 см; лінія симетрії не простежується; маса – 2,7 г. Враховуючи конструктивно-морфологічні параметри наконечника, відзначимо, що за типологією О. Медведєва він може відноситися до двох типів: тип 61 – гостролисті або тип 47 – ромбічні без упора. Хронологічно обидва типи датуються XI-XIV ст. [32, с. 49-52]. Шостий наконечник стріли (*рис. 5, 6*) також був знайдений у північно-східній частині городища. Він залізний, сильно коризований, пошкоджений. Розміри наконечника наступні: довжина наконечника повністю – 5,4 см; довжина до верхнього кінця черешка – 3,2 см; довжина сторони – 2,5 см; довжина плечика – 1 см; найбільша ширина пера – 1,7 см; товщина пера – 0,4-0,5 см; довжина деформованого кінця проникателя – 0,5 см; довжина черешка – 2,2 см; діаметр черешка – 0,6-0,8 см; маса – 10,9 г. За типологією О. Медведєва, він відноситься до типу 41, а саме – ромбоподібні гнездовського типу, який датується XII-XIV ст. [32, с. 47-48]. Плечики розташовані асиметрично, упор чітко не простежується. Аналогічні знахідки походять з Києва, Вишгорода, Княжої Гори, Колодяжина, Ізяславля, Новоградка, Райковецького городища, Старої Рязані, Мінська тощо.

Інший наконечник стріли (*рис. 5, 7*) був виявлений у південно-східній частині городища. Він залізний, коризований, деформований. Розміри наконечника наступні: довжина наконечника повністю – 4,4 см; параметри бойової головки –

2,7×1,5 см; довжина черешка – 1,7 см; найбільший діаметр упора – 0,7 см; діаметр бойової головки – 0,3 см; найбільший діаметр черешка – 0,4 см; маса наконечника – 4 г. За типологією О. Медведєва, даний наконечник можна віднести до типу 48 – ромбічні з упором [32, с. 50]. Як вказує дослідник, наконечники даного типу були широко представлені на території Русі з IX по XIV ст. Аналогічні знахідки виявлені в шарах XII-XIII ст. в Новогрудку, Пліснеську, Ізяславлі, Новгороді, Княжій Горі, Рязані тощо.

Наступний наконечник стріли (*рис. 5, 8*) був знайдений у центральній частині городища. Він залізний, черешковий, сильно деформований і коризований. Розміри наконечника наступні: довжина наконечника повністю – 2,9 см; параметри бойової головки – 2,6×1,5 см; довжина черешка – 0,6 см; найбільший діаметр упора – 1 см; діаметр бойової головки – 0,3 см; найбільший діаметр черешка – 0,3 см; маса наконечника – 3,8 г. За типологією О. Медведєва, даний наконечник попередньо можна віднести до типу 32 – наконечники з боковими виступами [32, с. 45]. Екземпляри подібного типу мали значне поширення на Русі з середини XII до середини XIII ст. Зустрічаються вони на городищах, знищених монголо-татарами. Так, вони знайдені на Райковецькому городищі, Княжій Горі, Колодяжині, Новогрудку тощо.

Дев'ятий наконечник стріли (*рис. 5, 9*) був знайдений у районі кліті № 26. Він залізний, черешковий, сильно деформований, коризований, пошкоджений у верхній частині пера. Розміри наконечника наступні: довжина наконечника повністю – 3,5 см; параметри бойової головки – 2,5×1,5 см; довжина черешка – 1 см; найбільший діаметр упора – 0,5 см; діаметр бойової головки – 0,3 см; найбільший діаметр черешка – 0,4 см; маса наконечника – 3,7 г. За типологією О. Медведєва, даний наконечник попередньо можна віднести до типу 32 – наконечники з боковими виступами [32, с. 45]. Екземпляри подібного типу були відомі на Русі з середини XII до середини XIII ст. Зустрічаються вони на городищах, знищених монголо-татарами. Так, вони знайдені на

Райковецькому городищі, Княжій Горі, Колодяжині, Новогрудку тощо. Інший наконечник стріли (*рис. 5, 10*) був знайдений поблизу кліті № 19. Він залізний, черешковий, сильно деформований, коризований, пошкоджений у верхній частині пера. Розміри наконечника наступні: довжина наконечника повністю – 2,6 см; параметри бойової головки – 0,7×2,2 см; довжина черешка – 1,9 см; упор відсутній, діаметр бойової головки – 0,5 см; найбільший діаметр черешка – 0,5 см; маса наконечника – 2,3 г. За типологією О. Медведєва, даний наконечник попередньо можна віднести до типу 61 – гостролисті [32, с. 51-52]. Дослідник вказує, що наконечники без упора для древка характерні для північної Русі. У екземпляра з Чорнівського городища упор теж відсутній. Виявлені вони на Дівич-горі, Княжій Горі, у Новгороді, Пскові, Вишгороді тощо. Датуються вироби Х-ХІІІ ст.

Наступний наконечник стріли (*рис. 5, 11*) був знайдений у північно-східній частині городища. Він також залізний, черешковий, сильно деформований і коризований, пошкоджений у верхній частині пера. Розміри наконечника наступні: довжина наконечника повністю – 6 см; параметри бойової головки – 4,3×2,2 см; довжина черешка – 1,7 см; найбільший діаметр упора – 0,5 см; діаметр бойової головки – 0,3 см; найбільший діаметр черешка – 0,4 см; маса наконечника – 5,3 г. За типологією О. Медведєва, даний наконечник попередньо можна віднести до типу 68 – секторовидні крупні зрізні [32, с. 53-54]. Вони були занесені на територію Русі під час монголо-татарської навали і відомі з початку ХІІІ ст. Так, вони походять із Княжої Гори, Ізяславля, Києва тощо.

Дванадцятий наконечник стріли (*рис. 5, 12*) був знайдений у північно-західній частині городища. Він залізний, черешковий, коризований, пошкоджений у верхній частині пера. Розміри наконечника наступні: довжина наконечника повністю – 7,6 см; довжина до верхньої частини упора – 1,7 см; довжина до верхнього кінця черешка – 2,8 см; найбільша ширина пошкодженого пера – 1,2 см; товщина пера – 0,3 см; діаметр упора – 0,6 см; довжина черешка – 4,8 см; діаметр черешка – 0,3-0,4 см; маса – 6,6 г. За

відсутності верхньої частини у наконечника, визначити його тип важко. Враховуючи кореляцію розширення пера та упор біля черешка можна припустити, що вищезгаданий наконечник відноситься до типу 66 – віялоподібні, або до типу 67 – зрізні у вигляді вузької витягнутої лопатки [32, с. 53-54]. Вони були занесені на територію Русі під час монголо-татарської навали і відомі з початку XIII ст. Побутували вони до XIV ст. включно. Відомі вони з Княжої Гори, Ізяславля, Києва тощо.

Інший наконечник стріли (*рис. 5, 13*) був знайдений у районі кліті № 30. Він залізний, черешковий, деформований, окалений. На гранях виробу наявні 2 жолобки і перехват біля черешка. Розміри наконечника дорівнюють: довжина наконечника повністю – 7 см; параметри бойової головки: загальна довжина – 3,2 см; довжина до початку перехвату – 3 см; довжина перехвату – 0,2 см; довжина черешка – 3,8 см; ширина граней – 0,5-0,6 см; найбільший діаметр упора – 0,6 см; діаметр бойової головки – 0,7 см; найбільший діаметр черешка – 0,4 см; маса наконечника – 6 г. За типологією О. Медведєва, даний наконечник попередньо можна віднести до типу 95 – вузькі шиловидні чи пірамідальні квадратного і ромбічного перетину з перехватом біля черешка [32, с. 60-61]. Це типові протикольчужні наконечники. Вони були широко вживані у VIII-XIV ст. Аналогії відомі на городищі Титчиха, в Пліснеську, на Княжій Горі, Вишгороді, Старій Рязані, Новогрудку тощо.

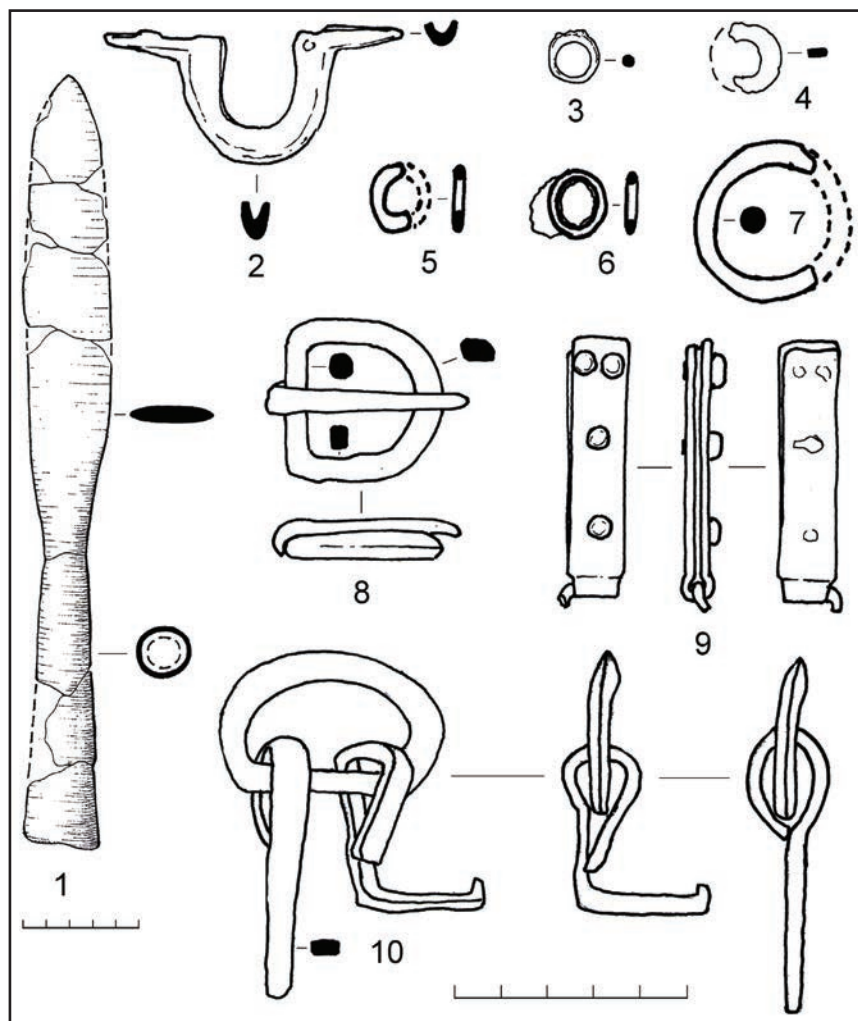
Наступний наконечник стріли (*рис. 5, 14*) був знайдений біля кліті № 27. Він залізний, черешковий, окалений та коризований. Розміри наконечника наступні: довжина наконечника повністю – 6,5 см; довжина до верхнього кінця черешка – 5,1 см; найбільша ширина – 1,8 см; ширина граней – по 0,6 см кожна з 4, довжина черешка – 1,1 см; діаметр черешка – 0,3-0,4 см; маса – 6,4 г. За типологією О. Медведєва, даний наконечник попередньо можна віднести до типу 93 – шиловидні квадратного і ромбічного перетину без упора [32, с. 60]. Вони були поширені у Східній Європі з X по XIV ст. включно. Аналогії їм походять з Княжої Гори, Києва, Колодяжина, Новгорода тощо. П'ятнадцятий

наконечник стріли (рис. 5, 15) був знайдений у південно-східній частині городища. Він також залізний, черешковий і коризований. Розміри наконечника наступні: довжина наконечника повністю – 7,6 см; довжина броневийного проникателя до верхнього кінця черешка – 4,9 см; найбільша ширина – 0,6 см; ширина граней – усі 4 по 0,5 см; довжина черешка – 2,7 см; діаметр черешка – 0,3-0,5 см; маса – 6,9 г. За типологією О. Медведєва, даний наконечник можна віднести до типу 94 – шиловидні ромбічного перетину з простим упором [32, с. 60]. Цей тип характерний для XII – першої половини XIII ст. Аналогії їм походять з Старої Рязані, Колодяжина, Княжої Гори тощо.

Наступний наконечник стріли (рис. 5, 16) був знайдений поблизу кліті № 19. Він залізний, черешковий і коризований. Розміри наконечника становлять: довжина наконечника повністю – 7,5 см; довжина до верхнього кінця черешка – 4,6 см; найбільша ширина – 0,7 см; ширина граней – по 0,6 см кожна з 4; довжина черешка – 2,9 см; діаметр черешка – 0,4 см; маса – 7,2 г. За типологією О. Медведєва, даний наконечник також відноситься до типу 94 [32, с. 60].

Інший наконечник стріли (рис. 5, 17) був знайдений у південній частині городища. Він залізний, черешковий, коризований і деформований. Розміри наконечника наступні: довжина наконечника повністю – 6,8 см; довжина деформованого броневийного проникателя до верхнього кінця черешка – 5,1 см; найбільша ширина – 0,8 см; ширина граней – усі 4 по 0,5 см, довжина деформованого броневийного проникателя до пера – 0,6 см; довжина деформованого проникателя, який відходить вбік – 1,7 см; довжина черешка – 1,7 см; товщина черешка – 0,3 см; маса – 6,1 г. За типологією О. Медведєва, даний наконечник можна віднести до типу 97 – броневийні у вигляді кинджальчиків ромбічного перетину з перехватом, підтип 3 – з довгим вістрям [32, с. 61]. Як вказує дослідник, вони з'явилися в XI ст. і побутували до монголо-татарської навали. Аналогії їм походять з Саркела, Райковецького городища, Новгороду тощо.

Вісімнадцятий наконечник стріли (рис. 5, 18) був знайдений у південно-західній частині городища. Він залізний, черешковий,

Рис.6. Предмети озброєння ближнього бою та спорядження вершника з Чорнівського городища першої половини XIII ст.

коризований. Розміри наконечника наступні: довжина наконечника повністю – 7 см; довжина до верхнього кінця черешка – 4,2 см; найбільша ширина – 0,5 см; ширина граней – по 0,4 см кожна з 4; довжина вдавлення на проникателі наконечника – 1,5 см; довжина

деформованого черешка – 2,8 см; діаметр черешка – 0,3 см; маса – 4,2 г. За типологією О. Медведєва, даний наконечник віднесеться до типу 94 – шиловидні ромбічного перетину з простим упором [32, с. 60-61]. Інший наконечник стріли (*рис. 5, 19*) був знайдений у південно-західній частині городища. Він залізний, черешковий, коризований. Розміри наконечника дорівнюють: довжина наконечника повністю – 6,3 см; довжина до верхнього кінця черешка – 4,2 см; найбільша ширина – 0,7 см; ширина граней – по 0,5 см кожна з 4; довжина черешка – 2,1 см; діаметр черешка – 0,2 см; маса – 5 г. За типологією О. Медведєва, даний наконечник попередньо можна віднести до типу 93 – шиловидні квадратного і ромбічного перетину без упора [32, с. 60].

Останній з наконечників (*рис. 5, 20*) був знайдений у південно-західній частині городища. Він залізний, черешковий, окалений і пошкоджений. Розміри наконечника наступні: довжина наконечника повністю – 5,5 см; довжина пошкодженого проникателя до верхнього кінця черешка – 3 см; найбільша ширина – 0,5 см; ширина граней – по 0,4 см кожна з 4; довжина окаленого черешка – 2,5 см; діаметр черешка – 0,2-0,3 см; маса – 3,5 г. За типологією О. Медведєва, даний наконечник попередньо можна віднести до типу 93 – шиловидні квадратного і ромбічного перетину без упора [32, с. 60].

Під час досліджень городища було знайдено залізне коризоване окуття колчана (*рис. 6, 2*). Воно складається з двох виступів із заглибинами й U-подібною частиною, яка їх з'єднує. Загальна довжина виробу – 6,4 см; найбільша ширина – 2,9 см; бокові виступи – по 1,5 см кожен; довжина U-подібної частини – 3,3 см; найбільш товщина виступів – 0,5-0,6 см; глибина внутрішнього отвору U-подібної частини – 0,7 см; маса виробу – 9,2 г. Аналогічні окуття знайдені на багатьох пам'ятках давньоруського часу, зокрема у Києві, Пліснеську і датуються XII-XIII ст. Озброєння ближнього бою з Чорнівського городища з досліджень 2015-2016 рр. представлено наконечником списа (*рис. 6, 1*). Він залізний, втульчастий. Складається з 7 фрагментів.

Лінії симетрії не спостерігається. Перетин пера має форму овала. Довжина списа – 33,7 см. Найбільша ширина пера – 4 см. Найбільша ширина при переході пера до втулки – 2 см. Зовнішній діаметр втулки – 3,5 см. Товщина пера наконечника – 0,8 см. Виріб сильно коризований та має лавролисту форму. А. Кірпічніков вказує, що більша частина подібного типу наконечників (тип IV) виявлена в північній Русі, і пов'язується з прибалтійськими впливами. Криволінійний вигин країв лева відрізняється плавністю та симетрією. З'являються наконечники подібного типу з XII ст. і побутують до кінця XIII ст. Як вказує А. Кірпічніков, подібні зразки зустрічаються і в пізніший час [17, с. 309, 337]. Окрім того на городищі були знайдені, очевидно, кольчужні кільця (рис. 6, 3-6). Одне з них (рис. 6, 5) залізне, пошкоджене, коризоване. Зовнішній діаметр виробу – 1,3 см; внутрішній діаметр виробу – 0,8 см; діаметр основи кільця – 0,2-0,3 см. Маса знахідки – 0,3 г. Інше кольчужне кільце (рис. 6, 6) також залізне, коризоване. На ньому наявні сліди перепаленого скла. Довжина кільця – 1,5 см; ширина – 1,3 см; зовнішній діаметр кільця – 1,2 см; внутрішній діаметр – 0,8 см, діаметр основи кільця – 0,2-0,3 см. Маса знахідки – 1,3 г.

Традиційними для Чорнівського городища є знахідки предметів спорядження вершника та коня. Так, у 2015-2016 рр. були знайдені, очевидно, 2 підпружні пряжки та 2 деталі поясної гарнітури. Перша пряжка – залізна, коризована, півкільцева, з язичком (рис. 6, 8). Розміри її становлять 3,5×3,3 см, найбільша товщина язичка – 4,3 см. Такі пряжки широко використовувалися на Русі в XI-XIII ст. Вони відомі на Золотаревському поселенні, Дорогобужі тощо. Інше кільце, очевидно, варто також віднести до деталей кінської упряжі. Воно є пошкодженим (рис. 6, 7). Кільце залізне, коризоване. Зовнішній діаметр виробу – 3,3 см; внутрішній діаметр виробу – 2,5 см; діаметр основи кільця – 0,4 см. Маса знахідки – 2,6 г. Даний виріб широко зустрічається в старожитностях Русі і є деталлю або круглої підпружної пряжки, або кільця від вудила. Інші 2 вироби з городища представлені,

ймовірно, деталями поясних гарнітур воїна. Перша з них являє собою залізну поясну накладку – окалену пластину, зігнуту вдвоє, з перемичкою, внутрішнім отвором і 4 виступами на одній з пластин (*рис. 6, 9*). Довжина виробу – 5,7 см; найбільша ширина – 1,2 см; товщина – 0,5 см. Даний предмет є досить рідкісним і на пам'ятках давньоруського часу трапляється рідко. Найближчою аналогією даній поясній накладці є 4 ідентичні вироби з Золотаревського поселення [5, с. 25, рис. 12, 20-23]. Датуються вони XIII ст. Інша пряжка (?) з довгим язичком та гачком для підвішування (*рис. 6, 10*) залізна, коризована, деформована. Вона була знайдена у кліті № 6. Розміри знахідки наступні: довжина D-подібної основи – 4,5 см; висота – 3,1 см; діаметр рамки основи – 0,6 см; діаметр внутрішнього отвору – 3,5 см; довжина язичка – 5,5 см; діаметр язичка – 0,5 см; діаметр внутрішнього отвору – 1,7 см; товщина язичка – 0,3 см; довжина гачка – 3,6 см, довжина верхньої основи – 3,6 см; бокової основи – 3 см; закінчення – 0,6 см; довжина верхньої рамки язичка – 1,6 см; товщина рамки гачка – 0,8 см; діаметр внутрішнього отвору – 0,9 см. Маса знахідки – 29,3 г. Конструктивно-морфологічні ознаки предмета дозволяють припустити, що вищеописаний предмет можна віднести до пряжок. По-перше, форма виробу напівкільцева, по-друге, наявний язичок. Незважаючи на це, в історіографії існує версія, що подібного типу предмети могли використовуватися як дверні дужки. Відзначимо, що подібного типу знахідки вже траплялися на Чорнівському городищі [10, с. 153-155, рис. 41, 3, фото 24, 1]. Найближчими аналогіями є вироби з Золотаревського поселення і датуються XII-XIII ст.

У 2015-2016 рр. виявлено значну кількість виробів з кольорового металу. Так, у районі кліті № 27 знайдено бронзову фібулу (*рис. 7, 1*). Вона являє собою сильно профільований виріб, який характеризується потовщеною масивною головкою (0,9×0,8×0,4 см) з отвором для осі та з гачком для тятиви пружини. Над останньою присутня прямокутна в плані опорна пластина розмірами 1,75×0,60×0,15 см. Між пластиною та гачком прикипів

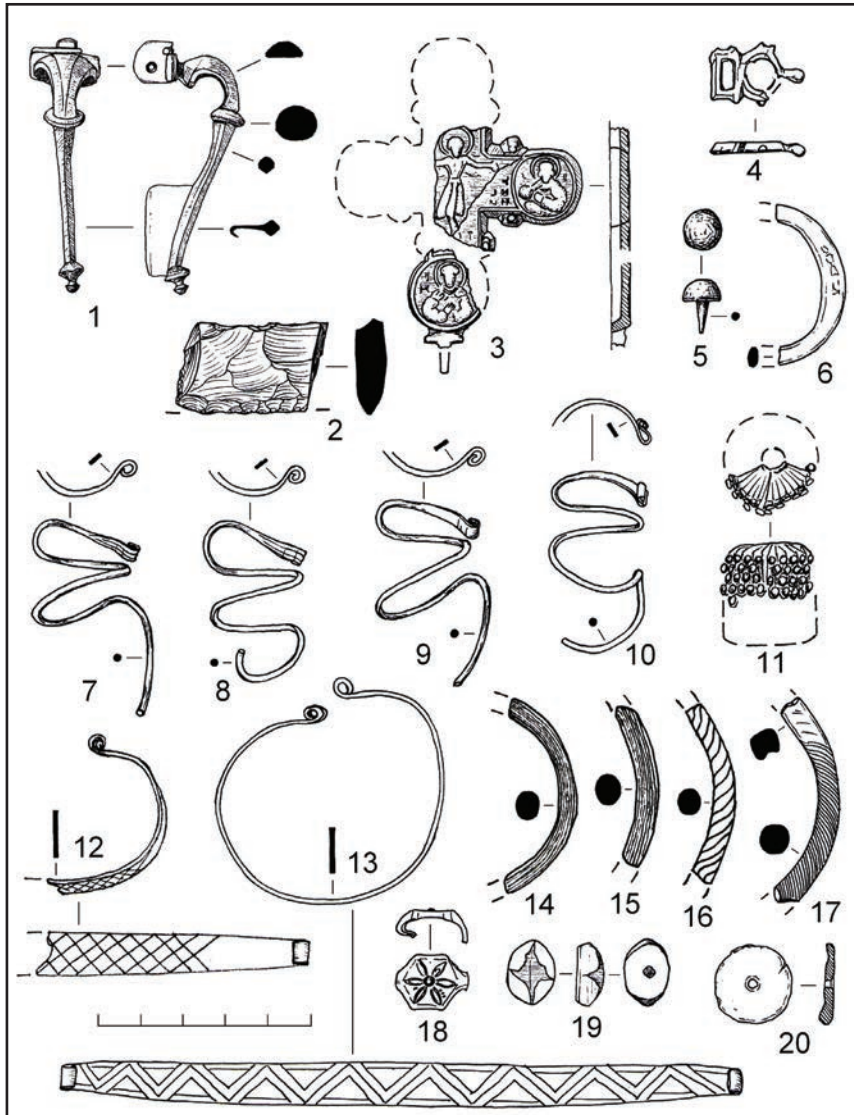

Рис.7. Індивідуальні знахідки з території Чорнівського городища

фрагмент тятиви пружини. Вісь і голка з пружиною втрачені. Спинка сильно вигнута, трапецієподібна у профілі, максимальна ширина – 1,5 см. Ніжка фібули тонка, не надто видовжена (3,9 см), шестигранно-ромбічна в перетині (0,3×0,3 см), злегка деформована в основі та з подвійно-біконічною кнопкою на кінці (діаметр – 0,5-0,6 см). Приймач – суцільний, короткий (2,15×0,95 см). Посередині корпусу на дужці, між спинкою та ніжкою присутня одна біконічна «намистина» (діаметр – 0,85-1,05 см). Загальна довжина фібули – 5,9 см; вага – 15 г. За класифікацією О. Альмгрена, описана фібула належить до групи IV, першої основної серії з опорною пластиною, які датуються у межах латенського та римського періодів. Знахідка найближча за своєю морфологією до форм (типів) 69 та 73. На думку дослідника, вони сформувалися на римських територіях у межах колишньої Австро-Угорщини на основі форм 67-68 [69, с. 35-37, taf. IV, fig. 67-73].

Аналогічної схеми фібули А. Амброз об'єднав у групу 10 – сильно профільовані фібули західних типів, підгрупу 1 – одночленні фібули з однією намистиною на дужці та з опорною пластиною над пружиною. До виявленого на Чорнівському городищі екземпляру найближчий «тип г» – фібули із вкороченим суцільним приймачем, який датується другою половиною I – початком II ст. н.е. Приблизно цим же часом, у межах періодів В1с-В2а, датує тип Альмгрен 69 і М. Щукін [66, с. 102, 103, рис. 7]. Центром їх ареалу теж визначено Паннонію і Норик, за межами яких вироби вважаються наслідуванням чи імпортом. У Карпато-Дністровському регіоні зафіксовані серед старожитностей липицької та пшеворської культур з Верхньої Липиці, Гринева, Галича, Вербички [4, с. 36-38, табл. 7, 4; 20, 3, 3; 6, с. 100, 258, табл. XXXVIII]. Фрагменти фібул підгрупи 1 відомі також з Гринева, Звенигорода, Улашківців [4, с. 38] та Лужан [50, с. 38-46]. Поодинокі вироби проникали й на більш східні території у середовище сарматів, пізніх скіфів та в античні поліси Північного Причорномор'я [4, с. 38; 59, с. 155; 58, с. 20, 24, рис. 10, 13].

З огляду на відсутність культурних нашарувань і рухомого матеріалу ранньоримського часу на території городища, є підстави вважати, що дана фібула використовувалася в давньоруський час як реліквія-оберіг на зразок «громових стріл». Таку думку підтверджують знахідки кам'яної сокири епохи бронзи, перетвореного на підвіску бронзового наконечника стріли скіфського часу, уламку бронзової фібули мазовецького типу та бронзової фібули VI-VII ст. дунайсько-іллрійської групи у давньоруських закритих комплексах Чорнівського городища [45, с. 236-239, рис. 50, 3, 5, 6; 49, с. 7-8]. До цієї ж категорії речей повторного використання зараховуємо підпрямокутний фрагмент леза крем'яного серпа епохи бронзи (3,2×2,1×0,8 см), виконаного в біфасіальній техніці, з характерним люстражем поверхні (рис. 7, 2). Традиційними для Чорнівського городища є знахідки дротяних скроневих перстеноподібних, півторазворотних кілець. У 2015-2016 рр. знайдено «скарб» подібних виробів, який складався з 4 предметів. Знайдені вони були поблизу кліті № 30. Один кінець скроневих кілець розплюснутий і згорнутий в трубочку (рис. 7, 7-10). Цікавим є те, що у 3 екземплярів розплюснуті кінці загнуті всередину (рис. 7, 7-9), а в 1 – назовні (рис. 7, 10). Розміри першого скроневого кільця (рис. 7, 7): загальна довжина – 5 см; ширина виробу – 2,5 см; діаметр кільця – 0,15 см; маса – 4,2 г; другого (рис. 7, 8): загальна довжина – 4 см; ширина виробу – 2,5 см; діаметр кільця – 0,15 см; маса – 4,2 г; третього (рис. 7, 9): загальна довжина – 4,5 см; ширина виробу – 2,3 см; діаметр кільця – 0,15 см; маса – 3,6 г і, відповідно, четвертого (рис. 7, 10): загальна довжина – 4,3 см; ширина виробу – 2,3 см; діаметр кільця – 0,15 см; маса – 3,1 г. В історіографії дана категорія знахідок відома також як кільця-змійки. Вони походять з багатьох пам'яток XII-XIII ст. Значна їх кількість виявлена в Дорогобужі [56, рис. 108, 1-14], Ізяславлі та літописному Возв'язлі [29, рис. 27].

До прикрас також варто віднести рідкісні знахідки намистин, прикрашених зерню. У 2015-2016 рр. було знайдено один

екземпляр подібних виробів. Виготовлений він з бронзи. Трапилася поблизу кліті № 25. Намистина пошкоджена, наявна лише одна половина з 5 рядами зерні (рис. 7, 11). Діаметр знахідки становить 2,3 см; найбільша ширина виробу – 2,3 см. В історіографії подібні прикраси отримали назву бусин «мінського» типу [10, с. 171]. Вони відомі у Гродно, на Західній Волині, Княжій Горі, Губині [8, с. 188] і датуються XII-XIII ст.

У 2016 р. на городищі, на місці вежі, навпроти в'їзду до городища був знайдений фрагмент пряжки (рис. 7, 6). Він пошкоджений, виготовлений з білону. У верхній частині пряжки наявний малюнок або напис. Загальна довжина виробу – 3,7 см; ширина – 0,5×0,3 см. За відсутності усіх інших деталей даного виробу, визначити тип пряжки важко, але за конструкцією зовнішньої рамки та аналогіями Русі подібні знахідки датуються другою чвертю XII – початком XIV ст. Аналогічні вироби виявлені в Мінську, Есьміонах, Золотаревському поселенні тощо [24, с. 157, рис. 17].

Цікавою за останні роки є знахідка книжкової застібки (рис. 7, 4). Вона виготовлена з бронзи, дещо пошкоджена. Довжина виробу – 2,2 см; ширина – 1,5 см; діаметр круглого внутрішнього отвору – 0,7 см, розміри прямокутного отвору – 0,6×0,25 см; маса виробу – 2,1 г. Схожі знахідки є традиційними для Чорнівського городища й відомі на інших пам'ятках давньоруського часу. Датуються вони XII-XV ст.

До прикрас також варто віднести знахідки браслетів. Перший з них цілий. Він був виявлений у кліті № 30. Браслет бронзовий, пластинчастий, широкосерединний, з орнаментом у вигляді прямих та косих ліній та загнутими кінцями (рис. 7, 13). Зовнішній діаметр виробу – 5,5 см; внутрішній – 5,4 см; найбільша ширина пластини – 0,9 см; діаметр отворів – 0,3-0,4 см. Маса знахідки – 9,6 г. Від іншого пластинчастого браслета зберігся фрагмент. Він був виявлений у районі кліті № 28. Він широкосерединний, з орнаментом у вигляді перехресних ліній та загнутим кінцем (рис. 7, 12). Зовнішній

діаметр виробу – 3,5 см; внутрішній – 3,4 см; найбільша ширина пластини – 0,9 см; діаметр загнутого отвору – 0,3 см. Маса знахідки – 3,3 г. За аналогічними матеріалами з Новгородта та класифікацією М. Седової, браслети з Чорнівського городища відносяться до типу браслетів із загнутими кінцями [57, с. 103-115]. Датуються вони XI – 50-60 рр. XIV ст. М. Седова вказує, що найбільше їх поширення припадає на кінець XII – кінець XIII ст.

На Чорнівському городищі також виявлені фрагменти 4 скляних браслетів (*рис. 7, 14-17*). Найбільш чисельно вони зосереджені в районі клітей № 1-4. Усі виявлені браслети сильно обгорілі. Перший з них (*рис. 7, 14*) орнаментований, обпалений, світло-зеленого з круглим профілем. Довжина виробу – 4,5 см. Діаметр основи – 0,4 см. Другий браслет (*рис. 7, 15*) орнаментований, обпалений, темно-зеленого кольору з круглим та прямокутним профілями. Довжина виробу – 4,2 см. Діаметр круглої основи – 0,5 см. Третій браслет (*рис. 7, 16*) орнаментований, обпалений, фіолетового кольору, з круглим профілем. Довжина виробу – 3,6 см. Діаметр круглої основи – 0,5 см. Четвертий браслет (*рис. 7, 17*) орнаментований, обпалений, темно-зеленого кольору з круглим та прямокутним профілями. Довжина виробу – 4,8 см; діаметр круглої основи – 0,5-0,6 см. За матеріалами з Мінська, Києва, Новгородта скляні браслети хронологічно відносяться до XI-XIII ст. Найбільше їх побутування припадає на XII ст. Окрім того Е. Загорульський вказує, що хронологічно браслети можна розподілити і за типами кольорів [18, с. 229-230]. Так, у Мінську браслети фіолетового кольору побутують у першій половині XIII ст., зеленого кольору – з початку XII – до середини XIII ст., синього кольору – кінець XI – 30-ті рр. XII ст. Дослідник вважає, що місцем виготовлення подібних скляних браслетів був Київ [23, с. 408]. Важливими та водночас рідкісними знахідками з городища є персні. У 2015-2016 рр. виявлено один фрагмент персня. Від нього зберігся лише щиток з двома боковими виступами (*рис. 7, 18*). Фрагмент виготовлений зі свинцю (свинцевого сплаву). Знайдений він був поблизу кліті

№ 26. Щиток персня шестигранний у плані, із заглибленим зображенням 6-пелюсткової розетки. Розміри збереженого фрагменту – 1,2×1,4 см; маса – 2,3 г. Прямих аналогій даному персня поки не виявлено, але схожий орнамент відомий на інших прикрасах з Чорнівського городища, а також на пернях з Новгороду, які датуються 60-80 рр. XIII ст. [57, с. 133, рис. 50, 5]. Не виключно, що вищеописаний перстень міг використовуватися і як перстень-печатка.

До виявлених на городищі прикрас належить прозорий мінерал (гірський кристаль?) овальної форми в обгортці (оправі) з білого металу (срібло?) (рис. 7, 19). Він був знайдений у районі кліті № 30. Довжина знахідки – 1,4 см; ширина – 1 см; товщина – 0,6 см; маса – 1,7 г. Пошук аналогій дозволяє припустити, що даний виріб є верхньою частиною персня. Так, схожі вставки відомі на пернях з Новгороду. За типологією М. Седової, знахідку з Чорнівського городища можна віднести до типу пернів з овальними вставками, які закріплені в овальні щитки [57, с. 141]. Датуються вони серединою XII – серединою XIV ст. Не виключено, що даний виріб міг використовуватися і як накладка на палітурку книги чи прикрашати головний убір на зразок діадеми або вінця.

Досить цікавою знахідкою, яка трапилася на Чорнівському городищі у 2015-2016 рр., є круглий, сплюснутий, колесоподібний свинцевий грузик (важок) з круглим отвором посередині (рис. 7, 20). Він був знайдений в районі кліті № 15. Діаметр виробу – 1,8-1,9 см; товщина – 0,15-0,3 см; діаметр отвору – 0,2 см; маса – 3,9 г. Свинцеві грузики є традиційними знахідками при розкопках середньовічних пам'яток від Новгороду до Волзьської Булгарії, Середньої Азії. Відомі вони в Прибалтиці, на території Білорусії тощо. Функціональне призначення даної категорії знахідок на сьогодні до сих пір остаточно не визначено. Одні дослідники вважають їх пряслицями, гудзиками від верхнього одягу, ваговими гирьками, грузиками-пломбами, які використовувалися у безмонетний період в товарно-грошовому обігу. Існують

припущення, що подібні вироби могли використовуватися як підвіски, рибацькі грузила чи грузила для ткацьких станків. У Новгороді вони знайдені в шарах X-XV ст. [36, с. 189-196] Відомий грузик (важок) і в Дорогобужі, де знайдений у шарі першої половини XIII ст.

Традиційними для Чорнівського городища є знахідки предметів християнської культової символіки. До найбільш важливих виробів, які трапилися у 2015-2016 рр., варто віднести фрагментований хрест-енколпійон. Він був знайдений в районі клітей № 20-21. Хрест литий, виготовлений з бронзи та складається з 3 фрагментів з дрібними щільно скомпонованими дрібнорельєфними зображеннями (рис. 7, 3). Зберігся лише фрагмент лицевої стулки, на якому зображене Розп'яття Христове. Хрест має заокруглені кінці з медальйонами із зображеннями святих. На збереженій лицевій стороні зображені в медальйонах Святий Іоанн і Святий Григорій. Окрім того, на лицевій стороні простежуються літери. Фігура Христа майже пряма, голова схилена вправо, руки в ліктях і ноги в колінах ледь зігнуті. Оголів'я у хреста відсутнє. Літери на медальйонах релікварія слов'янські та вказують ім'я святого. Висота енкалпійона становить приблизно 8,5 см; ширина – 6 см. Даний хрест, очевидно, можна віднести до групи VII – хрести з дрібними рельєфними зображеннями, тип I – хрести з Розп'яттям та Богоматір'ю з долонями перед собою та 4 медальйонами навколо кожного з них, із заокругленими кінцями. Б. Рибаків та Г. Корзухіна вважали, що даний тип хрестів є одним із найбільш пізніх типів домонгольського часу [27, с. 23-24]. Загальноприйнятою також є думка про те, що подібні хрести виготовлялися в Києві і датуються вони 30-40 рр. XIII ст. У порівнянні з іншими типами хрестів цього часу, релікварії подібного типу містять вже 4 медальйони, а не три, а постаті 5 святих зображені дрібнорельєфно та розміщені тісно між собою [27, с. 24]. На подібних хрестах вперше починають зображувати постаті Святих Василя Великого, Григорія

та Іоанна. Даний тип релікваріїв був досить поширений на території Русі. Аналогії йому походять з Подніпров'я, території Західної України, та північних територій Русі [27, с. 193-195].

Таким чином, у результаті досліджень Чорнівського городища у 2015-2016 рр. було виявлено низку предметів історико-культурного призначення. Знайдені матеріали дещо уточнюють хронологічні рамки існування пам'ятки та дозволяють з нових позицій розкрити його значення для економічного, суспільного і культурного розвитку давньоруського населення регіону. Отриманий матеріал дає змогу розпочати підготовку нового, принципово відмінного від попереднього, видання про Чорнівське городище першої половини XIII ст. і його місце в минулому середньовічної Буковини.

Джерела та література: 1. Айбабин А.И., Хайрединова Э.А. Металлические изделия из слоя пожара второй половины XIII в. на городище Эски-Кермен // Древняя и средневековая Таврика. – К.: Видавець Олег Філюк, 2015. – С. 393-414; 2. Алексеев Л.В. Древний Мстиславль // КСИА. – 1976. – Вып. 146. – С. 44-52; 3. Алексеев Л.В. Древний Ростиславль // КСИА. – 1974. – Вып. 139. – С. 81-92; 4. Амброз А.К. Фибулы юга европейской части СССР (II в. до н.э. – IV в. н.э.). – САИ. – 1966. – Вып. Д1-30. – 140 с.; 5. Белорыбкин Г.Н. Золотаревское поселение. – СПб.-Пенза: Издательство ПГПУ, 2001. – 200 с.; 6. идилия В.И., Русанова И.П. Липицкая культура // Археология СССР. Славяне и их соседи в конце I тысячелетия до н.э. – первой половине I тысячелетия н.э. – М.: Наука, 1993. – С. 96-104; 7. Виноградська Л.І. Болохівське місто Кобудь за матеріалами археологічних досліджень // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. – Коростень, 2008. – С. 41-46; 8. Винокур І.С., Журко О.І., Мегей В.П., Якубовський В.І. Літописний Губин XII-XIII ст. Болохівська земля. Вип. I. За матеріалами археологічних досліджень 1997-2003 років. – К.; Кам'янець-Подільський; Хмельницький; Старокостянтинів, 2004. – 208 с.; 9. Возний І.П. Чорнівська

феодална укріплена садиба XII-XIII ст. – Чернівці: Рута, 1998. – 153 с.; **10.** Возний І.П. Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X- XIV ст. – Частина 2. – Чернівці: Золоті литаври. – 2009. – 568 с.; **11.** Возний І.П. Типологія клейм та орнаментация горщиків з території між Верхнім Сіретом і Середнім Дністром (X – перша половина XIII ст.) // Археологія. – 2010. – № 4. – С. 31-45; **12.** Воронин Н.Н. Древнее Гродно. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1954. – 233 с.; **13.** Гончаров В.К. Райковецкое городище. – К.: Издательство Академии Наук Украинской ССР, 1950. – 150 с.; **14.** Гуревич Ф.Д. Древний Новогрудок. – Л.: Наука, 1981. – 162 с.; **15.** Даркевич В.П., Борисевич Г.В. Древняя столица Рязанской земли XI-XIII вв. – М.: Кругъ, 1995. – 448 с.; **16.** Древняя Русь. Быт и культура. – М.: Наука, 1997. – 368 с.; **17.** Древняя Русь. Город, замок, село. – М.: Наука, 1985. – 432 с.; **18.** Загорульский Э.М. Возникновение Минска. – Минск: Издательство БГУ, 1982. – 358 с.; **19.** Ільків М., Калініченко В., Пивоваров С. Нумізматичні знахідки XIII ст. з Чорнівського городища // ПССІАЕ. – Вижниця: Черемош, 2015. – Т. 1(39). – С. 20-35; **20.** Захаров С.Д. Древнерусский город Белоозеро. – М.: Индрик, 2004. – 592 с.; **21.** Зверуго Я.Г. Древний Волковыск (X-XIV вв.). – Минск: Наука и техника, 1975. – 144 с.; **22.** Калініченко В., Пивоваров С. Наконечники стріл з Чорнівського городища першої половини XIII ст. (археологічні дослідження 2012 р.) // ПССІАЕ. – Чернівці: Друк Арт, 2013. – Т. 2(36). – С. 34-46; **23.** Каргер М.К. Древний Киев. – М.-Л.: Издательство Академии наук СССР, 1958. – Т. 1. – 686 с.; **24.** Кенько П.М. Поясная гарнитура с территории Беларуси (I-XIII вв.). – Минск: Беларус. Навука, 2012. – 172 с.; **25.** Козловський А.О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX-XIV ст. – К.: Наукова думка, 1990. – 184 с.; **26.** Колчин В.А. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого (Продукция, технология) // Материалы и исследования по археологии СССР. – М.: Издательство АН СССР, 1959. – № 65. – С. 7-120; **27.** Корзухина Г.Ф., Пескова А.А. Древнерусские энколпионы. Нагрудные кресты-реликварии X-XIII вв. – СПб.:

Петербургское Востоковедение, 2003. – 432 с.; **28.** Кучинко М.М. Волинська земля X – середини XIV ст.: археологія та історія. – Луцьк: Вежа, 2002. – 304 с.; **29.** Літописний Возв'язль: дослідження 1988-2008 рр. – К.: Ін-т археології Національної Академії наук України, 2008. – 112 с.; **30.** Макушников О.А. Гомельское Поднепровье в V – середине XIII вв.: социально-экономическое и этнокультурное развитие. – Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины, 2009. – 218 с.; **31.** Малевская М.В. К вопросу о керамике Галицкой земли XII-XIII вв. // КСИА. – М.: Наука, 1969. – Вып. 120. – С. 3-14; **32.** Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие (луки и стрелы, самострелы). – М.: Наука, 1966. – 128 с.; **33.** Михайлина Л.П., Возний І.П., Пивоваров С.В. Дослідження археологічних пам'яток Північної Буковини експедицією Чернівецького держуніверситету // Археологічні дослідження в Україні 1991 року. – Луцьк: Надтир'я, 1991. – С. 66-67; **34.** Никольская Т.Н. Городище Слободка. XII-XIII вв. К истории древнерусского градостроительства в земле вятичей. – М.: Наука, 1987. – 187 с.; **35.** Овсянников О.В., Пескова А.А. Замки и ключи из раскопок Изяславля // КСИА. – 1982. – Вып. 171. – С. 93-99; **36.** Олейников О.Н. К вопросу о назначении свинцовых грузиков X-XV вв. // КСИА. – 2014. – Вып. 232. – С. 189-196; **37.** Пивоваров С. Археологічне дослідження Чорнівського городища в 1999-2000 рр. // ПССІАЕ. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – Т. 1. – С. 243-255; **38.** Пивоваров С. Візантійська монета з Чорнівського городища // ПССІАЕ. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – Т. 3. – С. 154-159; **39.** Пивоваров С.В. Дослідження давньоруського городища в с. Недобоївці у 2003 р. // ПССІАЕ. – 2004. – Т. 1(17). – С. 70-80; **40.** Пивоваров С. Нові археологічні дослідження Чорнівського городища // Матеріали ІV Буковинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 125-річчю заснування ЧНУ імені Ю. Федьковича. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – С. 351-353; **41.** Пивоваров С. Нові знахідки культових предметів на давньоруських пам'ятках Буковини // ПССІАЕ. – Чернівці: Золоті литаври, 2000 – Т. 3. – С. 217-230; **42.** Пивоваров С. Нові знахідки предметів озброєння та спорядження вершника і

верхового коня з Чорнівського городища (перша половина XIII ст.) // ПССІАЕ. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – Т. 2. – С. 133-141; **43.** Пивоваров С. Нумізматичні матеріали XV ст. з Чорнівського городища // Буковинський журнал. – 2002. – Ч. 3-4. – С. 43-49; **44.** Пивоваров С. Предмети з християнською та язичницькою символікою у давньоруських старожитностях Буковини (нові знахідки) // Записки наукового товариства імені Шевченка. – Праці археологічної комісії. – Львів, 2002. – Т. ССXLIV. – С. 247-257; **45.** Пивоваров С. Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (XI – перша половина XIII ст.). – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – 299 с; **46.** Пивоваров С. Християнські старожитності в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра. – Чернівці: Зелена Буковина, 2001. – 152 с.; **47.** Пивоваров С. Чорнівське городище першої половини XIII ст.: (нові знахідки) // Р.Ф. Кайндль. Вікно в європейську науку. Матеріали II Міжнародного наукового семінару. – Чернівці: Прут, 2005. – С. 195-201; **48.** Пивоваров С.В., Возний І.П. Охоронні розкопки феодального приватновласницького замку XII – першої половини XIII ст. в с. Чорнівка // Екологія культури: історія, традиції, сучасність. – Львів, 1990. – С. 44-45; **49.** Пивоваров С.В., Ільків М.В. «Громові стріли» у системі язичницьких і християнських вірувань середньовічного населення Буковини // Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. На пошану київського митрополита Євгенія (Болховітінова): Матер. XII Міжнар. наук. конф. (28-30 травня 2014 р.). – К., 2014. – С. 7-8; **50.** Пивоваров С.В., Ільків М.В. Нові матеріали до археологічної карти Буковини рубежу ер та перших століть нової ери // ПССІАЕ. – 2011. – Т. 2(32). – С. 38-46; **51.** Пивоваров С.В., Калініченко В.А. Навершя руків'я меча з Чорнівського городища першої половини XIII ст. // ПССІАЕ. – Чернівці: Букрек, 2014. – Т. 1(37). – С. 39-55; **52.** Пивоваров С.В., Калініченко В.А. Територіальна ідентифікація наконечників стріл з Чорнівського городища (до постановки проблеми) // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Історія. – Чернівці: Чернівецький університет,

2014. – Вип. 684-685. – С. 7-12; **53.** Пивоваров С.В., Ільків М.В., Калініченко В.А. Нові знахідки предметів християнської культової символіки з давньоруських пам'яток Буковини // Церква-наука суспільство: питання взаємодії. Матеріали Чотирнадцятої Міжнародної наукової конференції. – К., 2016. – С.25-28; **54.** Пивоваров С.В., Калініченко В.А., Ільків М.В. Візантійські та угорські монети з Чорнівського городища // Вісник Інституту археології. – 2016. – Вип. 11. – С. 198-213; **55.** Пивоваров С.В., Калініченко В.А., Ільків М.В. Дослідження Чорнівського городища першої половини XIII ст. у 2012-2014 рр. // ПССІАЕ. – 2015. – Т. 2(40). – С. 7-35; **56.** Прищепа Б.А. Дорогобуж на Горині у X-XIII ст. – Рівне: ПП ДМ, 2011. – 250 с.; **57.** Седова М.В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X-XV вв.). – М.: Наука, 1981. – 196 с.; **58.** Симоненко А.В. Римский импорт у сарматов Северного Причерноморья. – СПб.: Филолог. факультет СПбГУ, Нестор-История, 2011. – 272 с.; **59.** Симоненко А.В. Фарзой и Инисмей – аорсы или аланы? // ВДИ. – 1992. – № 3. – С. 148-162; **60.** Терський С.В. Лучеськ X-XV ст. – Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2009. – 252 с.; **61.** Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). – К.: Наукова думка, 1982. – 206 с.; **62.** Томенчук Б. Археологія городищ Галицької землі. Галицько-Буковинське Прикарпаття. – Івано-Франківськ: Видавець Третяк І.Я., 2008. – 696 с.; **63.** Филипчук М.А. Замок біля Чорнівки // Молодий Буковинець. – 1983. – 27 лютого; **64.** Шекун О.В., Веремейчик О.М. Давньоруське поселення Ліскове. – Чернігів: Деснянська правда, 1999. – 184 с.; **65.** Шендрик Н.І. Наконечники стріл з Княжої Гори // Праці Київського історичного музею. – 1958. – Т. 1. – С. 158-174; **66.** Щукин М.Б. Некоторые проблемы хронологии раннеримского времени (к методике историко-археологических сопоставлений) // АСГЭ. – 1991. – Вып. 31. – С. 90-106; **67.** Юра Р.О. Древній Колодяжин // АП УРСР. – 1962. – Т. 12. – С. 57-130; **68.** Якубовський В.І. Давньоруський скарб з с. Городище Хмельницької області // Археологія. – 1975. – № 16. – С. 87-104; **69.** Almgren O. Studien über nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzialrömischen und südrussischen Formen. – Stockholm, 1897. – 306 s.